

Marksizm ve Ahlâk*

Özgür Gökmen
og@ozgurgokmen.net

Marksizm ve Ahlâk
Steven Lukes
İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1998, 206 sayfa.

Amaçlar ve araçlar arasındaki ilişkinin, yani amaçların araçları meşru kılıp kılamayacağı ya da tasarlanmış amaçlara ulaşmak için neyin yapılması ya da yapılmaması gerektiği türünden sorunların, birçok siyasal kuram gibi Marksizm için de hayatî bir öneme sahip olduğu tartışılmalıdır. Bu tartışma, yaşanan pratiklerden sonra, günümüzde etik ile siyaset arasındaki bağın yeniden kurulması gerekliliği çerçevesinde şekillenen daha geniş kapsamlı bir tartışma içinde sahip olduğu önemi koruyor.

Steven Lukes, belki de bu meseleyle olan temel derdini vurgulayabilmek için, uzunca üç epigrafla başlar kitabına. Brecht'e ait olan ilk iki alıntı, dikkatlerimizi, şairin farklı tarihsel dönemlerde söz konusu ilişkiye dair söyledikleri arasındaki karşıtlığa yöneltir:

En sonunda, dünyayı değiştirebileceksen, nedir
Kasaba sarıl, ama
Dünyayı değiştir: buna ihtiyacı var!
(1929–30)

Nefret, cimrilikten bile olsa,
Yüzü çirkinleştirir.
Öfke, adaletsizliğe bile olsa,
Sesi kabalaştırır.
(1938)

1930'ların Sovyetler Birliğini yaşamış Kopelev'den yapılan alıntı ise, amaçlar ve araçlar arasındaki ilişkinin Stalin döneminde nasıl kurulduğuna dair bir tanıklığı gözler önüne serer (s. 9–12).

Lukes, reel sosyalist ülkelerdeki sosyalist projelerin ortadan kalktığıнын iyice belirginleştiği ve şimdi artık bir dönüm noktası sayılan 1989'dan hemen bir yıl önce kaleme

* *Virgül* 24 (1999), s. 22–24.

aldığı kitabının, kesinlikle “yeni bir anti-Marksist broşür” olmadığını savunuyor. Aksine Marksizmin düşmanlarının en güçlü iddialarına karşılık verme çabası güden, “Marksist etik ile sosyalizmin ruhu arasındaki bağlar”ı ele alan bir hipotez geliştirmeye çalışan bir metindir bu... Lukes’un temel önermelerinden biri, sosyalizmin ruhunun serpilip gelişebilmesi için, bu bağların bir kısmının mutlaka koparılması gerektiğidir (s. 15). Ona göre, “kurucuların kuramı, çok sayıda güçlü yanına rağmen, birtakım ahlâkî sorunlara (kabaca, insanlara şimdi ve burada, ayrıca yakın gelecekte nasıl davranılacağına kısıtlamalar getiren adalet ve haklar ile ilgili sorunlara) kör, sağır ve suskun kalmıştır,” ve bu kusur, Marx ve Engels’in izleyicilerine de taşınmıştır (s. 16).

Bunu teşhise yönelik olarak, kitabında uğraşacağı temel soruları şöyle dile getirir Lukes: Bir kuram olarak Marksizm, adalet, haklar, hakların tanımlanması, iyi, amaçlar ve araçlar arasındaki ilişkiye dair sorulara nasıl yanıt verir? Pratik düzeyde, toplumsal bir hareket ve bir yönetim sistemi olarak Marksizmin ahlâkî sicili hakkında neler söylenebilir? Ve son olarak, kuramsal ve pratik düzeylerin örtüştüğü yerde, Marksizmin ahlâka yaklaşımı, onun iktidara yönelik tutumundaki ve bunu kullanımındaki ahlâkî sicili üzerinde ne tür bir etki yaratmıştır?

Lukes’un Marksizm ve ahlâk arasındaki ilişkiye dair temel önermesi, Marksizmin ahlâka karşı tutumunun paradoksal olduğu, yani muhtemelen iyi temellendirilmiş ve öz olarak doğru olsa bile görünüşte kendisiyle çeliştiğidir. Geleneksel Marksist bakış, ahlâk konusunda çelişkili ya da en azından birbiriyle gerilimli görünen konuların bir karışımıdır.

Kitabın ilk bölümü, Lukes’un bu önermesinin açıklanmasına, bu paradoksal durumun tanımlanmasına ayrılmıştır. İkinci bölüm, Marksizan ve Marksist (Lukes, Marx ve Engels’e ait metinleri Marksizan, kurucuların ardıllarının kalemlerinden çıkmış metinleri ise Marksist olarak adlandırmaktadır) metinleri ayrıntılı bir şekilde inceleyerek bu paradoksu gözler önüne serip kanıtlamayı amaçlamaktadır. Bir sonraki, belki de kitabın belkemiğini oluşturan bölümde, Lukes tanımladığı paradoksu çözmeye, Marksizmin ahlâka bakışının yalnızca görünüşte çelişik olduğunu göstermeye çalışır.

Her ne kadar bütün olarak “iyi temellendirilmiş” ve “öz olarak doğru” olduğunu ileri sürmese de, Lukes’un iddiası, Marksizmin ahlâka ve ahlâkî sorunlara tutarlı ve özgün bir yaklaşımla eğilmiş olduğudur.

“Adalet ve haklar” ile “özgürlük ve kurtuluş” üzerine olan sonraki iki bölümde, özellikle Marx’ın kendi düşünceleri üzerinde yoğunlaşarak bu yaklaşım ayrıntılarıyla incelenir ve Lukes iki farklı ahlâk alanına ilişkin bir tartışmaya girer. Son bölüm ise, Lenin’in “Ne yapmalı?” sorusuna atıfla, Marksizmin “Ne yapmamalı?” sorusuna ahlâkî temelde söyleyecek bir sözü olup olmadığını incelemektedir.

Lukes, sözünü ettiği paradoksu tanımlamaya girişmeden önce, Marksizmi, kurucular ve (her ne kadar büyük bir çeşitlilik sergileseler de) onları izleyenler arasında bir bağ kuran bütünsel bir görüş olarak tanımlar. Ahlâk ise “doğru” ve “iyi” alanıyla, yükümlülük sorunları, görev, adil olma, erdem, karakter, iyi yaşam ve iyi toplumun niteliği meseleleriyle ilgilidir ve bunların ardında yatan insanın doğası, toplumsal yaşamın önkoşulları, bunun dönüştürülebilmesinin sınırları ve pratik yargının temelleri hakkındaki varsayımları kapsar.

Marksizmin ahlâka bakışındaki temel çelişkili durum, Marksizan ve Marksist metin-

lerde, bir yandan bizi ahlâkın, maskesinin indirilmesi ve mahkûm edilmesi gereken bir anakronizm olduğunu söylemeye itecek, öte yandan çelişkinin yalnızca görünürde olduğunu ve genel inanç düzeyinde kaldığını düşünmemize yol açacak bol miktarda pasajın bir arada var olması dolayımında ortaya çıkar.

Lukes'un *Komünist Manifesto*'ya da atıfta bulunarak yaptığı tanımlamayla, Marksizm için ahlâk ideolojinin bir biçimidir ve dolayısıyla toplumsal kökeni ve yanıtıcı içeriğiyle sınıf çıkarlarına hizmet eder. Verili bir ahlâk biçimi, üretici güçlerin ve ilişkilerin gelişmesinde belirli bir aşamada ortaya çıkar; belirli bir üretim tarzı ve özgül sınıf çıkarlarıyla ilintilidir; nesnel bir hakikat ve genelgeçer ahlâk ilkeleri bulunmaz; asıl biçimiyle ahlâk ve bütün devletli toplumların ortak özelliği olan özgürlük ile adalet gibi genel fikirler, ancak sınıf uzlaşmazlıklarının tamamen kalkması koşuluyla tümden yok olabilir. Proletarya, ahlâkı hukuk ve dinle birlikte burjuvazinin çıkarlarına hizmet edecek önyargılar gibi görür; ahlâkla ilgili bütün sözler demode bulunur ve reddedilir. Üstüne üstlük, Marksizmin kapitalizme ve siyasal iktisada yönelik eleştirileri ahlâkî değil, bilimsel niteliktedir.

Lukes, Marksizan ve Marksist metinlerin aynı zamanda, örtük ve açık biçimlerde, ahlâkî yargılarla dolu olduğunu da iddia eder. Marx'ın yazdıkları, köleliğe duyulan nefreti, fabrika koşullarına ve sömürünün etkilerine yönelik şiddetli saldırıları ve "ahlâkî olduğundan kuşku duyulamayacak daha iyi bir dünya arzusu"nu içerir. Kısacası Marksizm, ahlâkî eleştiri ve öğütlerin "hem reddedilmesine hem de benimsenmesine" bağlı kalmıştır (s. 21).

Bu çelişkili durum, Marksizan ve Marksist metinlerden yapılan alıntılarla gösterilir Lukes'un kitabında. Bunlar arasında, Kantçı etikle ilgili olarak 1900'lerin başında yaşanan hesaplaşma dikkat çekicidir. Kautsky'nin *Etik ve Materyalist Tarih Anlayışı* adlı kitabının neo-Kantçılığın Almanya ve Avusturya'da yükselişe geçtiği bir dönemde kaleme alındığını vurgulayan Lukes, Marburg Okulu ile Luxemburg ve Plehanov arasında ve özellikle Marx'ı, pratik felsefesinin sosyalizm hedefine etik haklılık kazandırabileceğini düşündükleri Kant'la tamamlamaya çalışan Alman neo-Kantçıları ile sosyalizmin böyle bir meşruiyete ihtiyacı bulunmadığını düşünen Avusturyalı Marksistler arasında yaşanan tartışmaya dikkat çeker.

Yapılan tüm alıntılarla gösterilmeye çalışılan, başta tanımlanan paradoksal bakıştır. Lukes'a göre Marx, Engels, Kautsky, Lenin, Troçki ve diğerleri, bir yandan kapitalizmin kötülüklerinin ahlâkî temelde mahkûm edilip sosyalist amaçların savunulması ve gerçekleştirilmeye çalışılması, daha doğrusu bu amaçların "özgürleştirici bir ahlâk" temelinde meşru gösterilmesi düşüncesine; öbür yandan, ahlâkla ilgili her türlü konuşmanın, bilimsel, ekonomik gelişme yasalarının keşfedilmesiyle anakronik bir duruma düşen tehlikeli ideolojik yanılsamalar olarak reddedilmesi çizgisine bağlıydı (s. 46).

Lukes'un tanımladığı paradoksu çözen ve "ahlâk üzerine gerek Marksizmin ahlâkı genel olarak reddetmesini gerekse fiilen ahlâkî bir tavır almasını anlamlı kılan" bir görüşün var olduğunu bize gösterecek olan, Recht ahlâkı ile kurtuluş ahlâkı arasında yapılacak bir ayırmadır. Lukes'a göre, Marksizmin ideolojik ve anakronik bularak mahkûm ettiği düşünce Recht ahlâkı, kendi ahlâkı olarak görüp benimsediği düşünce ise kurtuluş ahlâkıdır.

Her ne kadar Recht "haklı ve adil" olan şeyleri gösterip "haklar ve yükümlülükler"i tanımlayan "nesnel" ilkeler getirdiğini, bunların "evrensel" düzeyde geçerli ve özel çı-

karlardan “özerk”, toplumun bütün üyelerinin çıkarlarına yönelik olduğunu iddia etmiş olsa da Marksizme göre maddî ilişkilerin ve bu ilişkiler dolayısıyla ortaya çıkan uzlaşmaz çelişkilerin var olduğu koşullarda ortaya çıkan Recht, doğası gereği, ideolojik bir bakışı yansıtır. Oysa Marksizm, “mevcut sınıfsal bağlarla işleyen toplumsal düzenin sürekliliğini sağlamaya hizmet etmesi anlamında ideolojik bir yanılısıma olan” Recht’i oluşturan koşulların, yani toplumdaki ciddi çıkar çatışmalarının nedenlerinin ortadan kaldırılabileceğini öngörmektedir.

Bu tür koşullardan kurtulmak tarihin gündemine girince, kurtuluş ahlâkı da bir Recht ahlâkının gereksiz olduğu bir dünyanın yaratılmasını zorunlu kılar. Böyle bir dünyada, Recht ahlâkını gerekli kılan koşullar, (...) yalnızca aşılmış olmakla kalmayacak, aynı zamanda pratik yaşamda unutulmuş da olacaktır. (s. 59)

Lukes’un, bu önermesini çok iyi gözler önüne serdiğini söylediği düşünsel bir çerçeve, 1920’lerin başında Sovyet Marksistlerinden Pashukanis tarafından geliştirilmiştir: “Ahlâk, hukuk ve devlet, burjuva toplumunun, (sosyalist bir) içeriğe bürünmeye muktedir olmayan, bu içeriğin gerçekliğe dönüşmesiyle ters orantılı olarak sönümlenmesi gereken, formlarıdır.”

Recht ahlâkı yerine kurtuluş ahlâkının benimsenmesi gerekliliğini ortaya koyan Lukes, bir kere kurtuluş ahlâkı benimsendikten sonra, Marksizmin bugünün rahminde yattığı düşünülen geleceğin özgürleşmiş dünyasına dair bir görüş geliştirmekten özenle kaçındığını; böylelikle, aslında alt bir paradoks olarak tanımlanabilecek şekilde, Marksizmin hem ütopyacı, hem de anti-ütopyacı bir niteliğe büründüğünü tespit etmektedir.

Lukes’un kitabının önsözünde değindiği kusurlardan ilki, Marksizme kuramsal ve pratik olarak zarar vermiş ve ütopyacı yönünün zayıflamasına yol açmış olan bu anti-ütopyacılığın ağır basmasıdır. Marksist gelenek içinde, kurtuluş ahlâkının geleceğin anayasası (kuruluşu) ve toplumun örgütlenmesi açısından ne anlama geldiğinin dile getirilmesi engellenmiş, toplumsal ve siyasal tahayyül gerçek yaşamla ilişkili sorunların çözümüyle ilişkilendirilememiştir. Lukes bunun nedenlerinin, geliştirdiği argüman çerçevesinde, Marksist düşünce yapısının derinlerinde yattığını ileri sürer.

Bu doğrultuda, ahlâkî zeminde ortaya çıkan ikinci sorun, Marksizmin adalet ve sömürüye dair yaklaşımı, adaletsizliği ve eşitsizliği hangi zeminde reddettiğidir. Lukes’a göre Marx, kapitalizmin kendini haklı göstermek için kullandığı gerekçeleri resmeden, bunların içten çökertildiği ve dıştan eleştirildiği çok perspektifli bir çözümleme geliştirmiştir ve bu çözümlemenin bakış açısının adaleti dışarıda bıraktığı düşünülmektedir.

Daima hakların bireycilikten ve burjuva toplumunun çelişkilerden kaynaklandığını düşünen Marksizm, gelecekteki toplumda, onun ilan ettiği özgürlükler için hiçbir güvenenin gerekli olmayacağını tasarlamıştır. Lukes’un “özgürlük ve kurtuluş” ve “amaçlar ve araçlar” başlıklı bölümlerde tartıştığı meseleler, hakları temel alan ütopyacı bir perspektifi savunan Ernst Bloch’un kendisine çağrıştırdığı, “geleceğin özgürlük ideali, temel hakların dayattığı sınırların şimdiki ve gelecek zamanda ihlal edilmesiyle daha uzağa itilmiş olmaz mı?” (s. 99) sorusundan kaynaklanmaktadır.

Marx’ın, her ne kadar karışık bir şekilde de olsa, “gerçek özgürlük” olarak tanımladığı durumun önündeki en temel engel, yabancılaşmadır. Kurtuluş, bu anlamda, “Marksizan açıdan kapitalist özgürlüksüzlük görüşünün ayırıcı özelliği olan ve yine bu görüşe göre kapitalizmi özgün biçimde özgürlüksüz haline getiren şey”den, yabancılaşmadan

kurtuluştur (s. 111–2).

“Kurtuluşun vaat ettiği şey nedir?” sorusuna ise Marksizm, bir özgürlük idealini önceden varsaymış olmakla birlikte, “ütopik erdemler” biçiminde yanıtlar vermekten sistematik olarak kaçınmıştır. Oysa Lukes’a göre, Marksist görüşlerin hepsi, “insanî” toplumun, yani özgürlük âleminin bakış açısını benimseyen ve yukarıdaki soru yanıtlanmadıkça, yani komünizme bir içerik verilmedikçe benimsenmeyecek olan bir perspektife sahiptir.

“Özgürlük âlemini gerçekten özgür kılan şey nedir?” sorusunu yanıtlayabilmek, en azından bu soruyla ilgilenmek için, Lukes’un tercihi, “teleolojik, Aristotelesçi ve mükemmeliyetçi” Marx’ı izlemekten yanadır. Zira, kapitalizmin reddedip komünizmin var ettiği özgürlük, “özel yetenekler”, potansiyel güç ve kendini gerçekleştirme ifadeleriyle sistemli biçimde dile getirilmektedir (s. 120).

Gene de, kuramın “yalnızca sosyalizmin geleceğini değil, liberalizmin mirasını da tehdit eden dünya çapındaki dev tarihsel olaylar” sonucunda karşı karşıya kaldığı sorunlara eğilen Lukes’un vardığı sonuç, Marksizmin ahlâkî sorunlara karşı “kendi adına alınan önlemlere ahlâkî bir direniş göstermesini fiilen olanaksızlaştıran bir yaklaşım” sergilemiş olduğudur. Marksizm,

(...) özgürlük konusundaki zengin görüşlerine ve insanın kurtuluşuna ilişkin zorlayıcı bakışına rağmen, adalet, haklar ve amaçlar-araçlar problemine yeterli bir açıklama getirememiş, dolayısıyla içinde yaşadığımız dünyada adaletsizliğe ve hoş görülemeyecek araçlara başvurulmasına yeterli bir karşılık bulamamıştır. (s. 181)

Lukes’a göre Marksizm, her ne kadar araçlar ve amaçlar ile ahlâk hakkında, uzak geleceğe bakan ve mükemmeliyetçi bir içerik taşıyan, failerin genelde mümkün olan en iyi sonucu doğuracak şekilde hareket etmeleri gerekliliğini kabul etmiş bir sonuççuluk biçimi olarak özgün bir yapıya sahipse de, kurtuluş ahlâkî, (yanılsamalara yol açan ve sistematik olarak kör olan) “iki tür pürüz”e sahiptir: Yukarıda da anılan, uzun süreli amaçların tasarlanmasını yerinde bulmayan “anti-ütopyacılık” ile gelecekteki sonuçları kestirmeye hizmet eden, ikinci ve üçüncü enternasyonellerin bilimciliğinde vücut bulan “geçersiz teminat” ve insanın kurtuluşunun dünya tarihinde içkin olarak var olmasından ötürü proletaryanın misyonunun bunun meyva vermesini sağlamak olduğu yanılsamaları, son derece olumsuz sonuçlar doğurmuştur.

Lukes’un çalışması, bu yanılsamaları tespit etmenin ötesinde, etik ile siyaset arasındaki bağın kurulması bağlamında, hayatî önem taşıyan bir soruyu, “Marksizmin özgürlük anlayışındaki içgörü ve vizyonu birleştiren” bir adalet ve haklar kuramının geliştirilmesinin mümkün olup olmadığı sorusunu da gündeme getirmektedir.